भारतीयं मनोविज्ञानम्
भासनाटकचक्रे व्यक्तित्वस्वरूपम्

डा. कुमारः बागेवाडिमठः
वरिष्ठ-शोधाध्येता
संस्कृत-संवर्धन-प्रतिष्ठानम्
kumararya33@gmail.com

(शोधसारांशः)

भारतम् अस्माकं देशः, एषा भूमिः कस्मिंश्चित् कालखण्डे ज्ञानेन संस्कृत्या च जगतीतले ख्यातनामा आसीत् । अस्मिन् एव देशे चतुष्षष्टिकलाः आविर्भूताः । तादृशीभिः ज्ञानसम्पद्भिः भरितं राष्ट्रम् अस्माकं भारतम् । अत्र ज्ञानस्य परमोत्कर्षं दृष्ट्वा बहुभ्यः देशेभ्यः जनाः आगत्य इतः ज्ञानं सम्पाद्य स्वराष्ट्रेषु वितीर्णवन्तः । विज्ञानादिषु क्षेत्रेषु अस्मदीयाः पूर्वजाः अतिरथमहारथाः आसन् । तेषां ज्ञानसम्पद् अधुना अपि जगतीतले देदीप्यते । मनोविज्ञानम् इति यद् वैदेशिकाः पृथक् रूपेण प्रतिपादयन्ति, तद् अस्माकं भारतीयानां ग्रन्थेषु सहजरूपेण उपलभ्यते । तत्रापि निदर्शनमात्रं कथनीयम् इति चेत् भगवतः श्रीकृष्णस्य मुखात् निसृता गीता मनोविज्ञानस्य परमोत्कृष्टं स्थानम् आवहति । नीतिग्रन्थाः, स्मृतयः, पञ्चतन्त्रम्, अर्थशास्त्रम्, आयुर्वेदग्रन्थाः, ज्योतिषादयः ग्रन्थाः शरीराकृतिदृष्ट्या, रोगदृष्ट्या, स्वभावदृष्ट्या, परिवेशदृष्ट्या, वंशानुक्रमदृष्ट्या, व्यवहारदृष्ट्या च मनुष्याणां प्राणिनां च व्यक्तित्वं श्लोकैः कथाभिः सुभाषितादिभिः निरूपयन्ति । विगतात् त्रिंशतः वर्षेभ्यः भारतीयाः वयं दास्यजीवनं यापयन्तः स्वात्मानं स्वसामर्थ्यं च विस्मृतवन्तः स्मः । भारते अद्यत्वे ये जन्म प्राप्नुवन्ति तेषु अत्यधिकाः शरीरेण भारतीयाः भवन्ति न तु मनसा । अतः अस्माकं ज्ञानराशिं ते जनाः नैव स्पृशन्ति । भारते अधुना ज्ञानस्य अभावः नास्ति परं तत् प्राप्तुं जनेषु मानसिकतायाः अभावः अस्ति । अतः तादृशस्य वैभवोपेतस्य ज्ञानस्य पुनरुज्जीवनाय संस्कृतम् इति एकः एव मार्गः अस्ति । तत् यदि सर्वः अपि भारतीयः अनुसरति तर्हि भारतं जगतीतले पुनः परमवैभवं प्राप्य विश्वगुरुः भविष्यति ।

व्यक्तित्वविषये संस्कृतग्रन्थेषु बहवः हि सिद्धान्ताः उपलभ्यन्ते तत्र अपि विशिष्य नाटकेषु, यतः पाश्चात्त्यानां मतानुसारं व्यक्तित्वं नाम 'छद्म' इति तत् च Persona इति Latin मूलपदात् स्वीक्रियते तर्हि अस्माकं सम्स्कृतनाटकेषु तादृशानि उदाहरणानि भूरिशः प्राप्तुं शक्नुमः एव । उदाहरणार्थं भरतस्य नाट्यशास्त्रे विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणादिषु ग्रन्थेषु च बहुधा ज्ञातुं शक्नुमः ।

"व्यक्तिस्तु पृथगात्मता" (अमरकोशः) । जगति यावन्तः मानवाः सन्ति तावन्तः व्यक्तित्वप्रभेदाः सन्ति । अथापि सर्वे व्यक्तित्वं स्वाभिमतानुसारेण विभक्तवन्तः । पाश्चात्यैः व्यक्तित्वस्य विविधाः सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः सन्ति । अत्र तावत् पाश्चात्त्यपौरात्ययोः साम्यं किञ्चित् प्रमाणेन प्रदर्शितम् अस्ति ।

भारतीयपरम्परायां मुख्यतया व्यक्तित्वं द्विविधम् एव -

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ।
मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम् ॥

एवं नैजं कल्पितं च इति द्विविधं व्यक्तित्वम् । तस्यैव ऋजुव्यक्तित्वम् अऋजुव्यक्तित्वम् इत्यपि वक्तुं शक्नुमः । यदा व्यक्तिः एकान्ते उत अत्यन्तम् आत्मीयैः सह भवति तदा तस्य नैजं व्यक्तित्वं प्रकाशते । सा एव व्यक्तिः यदा कस्यांश्चित् पदव्याम् अथवा अन्यैः जनैः सह भवति तदा तस्य कल्पितं व्यक्तित्वं बहिः दृश्यते । यथा - सुलभेन ज्ञातव्यं चेत् निर्वाचनसमये राजकीयाः नेतारः जनानां विश्वासं सम्पादयितुं छद्मवेषं धृत्वा अत्यन्तं जागरुकतया व्यवहरन्ति । तदा जनसेवकाः इव (तत्पुरुषसमासः) कार्यं कुर्वन्ति । निर्वाचनस्य समाप्तेः अनन्तरं जनसेवकाः (बहुव्रीहिसमासः) इव व्यवहरन्ति । अत्र वयं कल्पितं व्यक्तित्वं नैजं व्यक्तित्वं च स्पष्टं ज्ञातुं शक्नुमः । एतत् विहाय संस्कृतवाङ्मये व्यक्तित्वविषयकाः नैके विचाराः उपनिबद्धाः सन्ति ।

साहित्यदर्पणग्रन्थे विश्वनाथेन प्रत्येकं व्यक्तेः व्यक्तित्वचित्रणं कृतं दृश्यते -

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ (सा.द.३.३१)

नायकानां व्यक्तित्वम् अत्र प्रतिपादितम् अस्ति ।

धीरोदात्तः - **अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।**
स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥ (सा.द.३.३२)

यः आत्मनः श्लाघां न इच्छति, यः सर्वेषु क्षमागुणवान् अस्ति, यः महासत्त्वः अस्ति, सुखं दुःखं च समानं पश्यति, निगूढमानः, विनीतः छिन्नगर्वः दृढव्रतः अङ्गीकृतस्य निर्वाहकः च अस्ति सः । यथा - रामयुधिष्ठिरादयः ।

धीरोद्धतः - **मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः ।**
आत्मश्लाघानिरतः धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ (सा.द.३.३३)

धीरललितः धीरप्रशान्तश्च -

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।
सामान्यगुणैर्भूयात् द्विजादिको धीरशान्तः स्यात् ॥ (सा.द.३.३४)

एवं रीत्या वयं कतिचन व्यक्तित्वानि द्रष्टुं शक्नुमः । पाश्चात्त्यानां मतानुगुणं यदि चिन्तयामः तर्हि संस्कृतवाङ्मये भूरिशः उदाहरणानि उपलभ्यन्ते । तत्र भासनाटकस्थान् अंशान् परिशीलयामः, तथा हि -

शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते ।
तस्याः लोभोऽत्र नास्माकं भ्रातृराज्यापहारिणाम् ॥ (प्रति.१.१५)

Personality is the dynamic organization within the individual of those psycho-physical systems that determine his unique adjustment to his environment. (G.W. Allport)

व्यवहारेण व्यक्तित्वनिरूपणम् -

अकारणं रूपमकारणं कुलं महत्सु नीचेषु च कर्म शोभते । (पञ्च.२.३३)

यदा कौरवाः विराट्-महाराजेन सह युद्धं कर्तुम् आगच्छन्ति तदा ब्रहन्नला उत्तरकुमारेण सह गत्वा कौरवान् पराजित्य विराड्राज्यं रक्षति तं विषयं ज्ञात्वा विराड्राजः बृहन्नलायाः वेषधारिणम् अर्जुनं दृष्ट्वा एतं वाक्यं वदति ।

Personality is defined as the characteristic set of behaviors, cognitions, and emotional patterns that evolve from biological and environmental factors.

Trait theory of Allport (शीलगुणसिद्धान्तः)

धर्मो हि यत्नैः पुरुषेण साध्यो भुजङ्गजिह्वाचपला नृपश्रियः ।
तस्मात् प्रजापालनमात्रबुद्ध्या हतेषु देहेषु गुणा धरन्ते ॥ (कर्ण.१.१७)

- **Cardinal traits:** These are traits that dominate an individual's entire personality. Cardinal traits are thought to be quite rare.
- **Central traits:** Common traits that make up our personalities. Traits such as kindness, honesty, and friendliness are all examples of central traits.

केशवः - कथं कथं मां दृष्ट्वा सम्भ्रान्ताः सर्वक्षत्रियाः । अलम् अलं सम्भ्रमेण । स्वैरम् आसतां भवन्तः ।
दुर्योधनः - **उत्साहेन मतिं कृत्वाप्यासीनोऽस्मि समाहितः ।**
केशवस्य प्रभावेण चलितोऽस्म्यासनादहम् ॥ (पञ्च० १७)

- **Secondary traits:** These are traits that are only present under certain conditions and circumstances. An example of a secondary trait would be getting nervous before delivering a speech to a large group of people.

Constitutional theory of W.H Sheldon

सिंहाकृतिः कनकतालसमानबाहु-
र्मध्ये तनुर्गरुडपक्षविलिप्तपक्षः ।
विष्णुर्भवेद्विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो

नेत्रे ममाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥ (मध्य.१.२७)

Sheldon proposed a theory about how there are certain body types ("somatotypes") that are associated with certain personality characteristics. He claimed that there are three such somatotypes: endomorphy, mesomorphy, and ectomorphy.

एवमेव संस्कृतवाङ्मये व्यक्तेः देहाकृतेः वर्णनेन एव तस्याः व्यक्तेः समग्रं व्यक्तित्वम् अभिज्ञातुं शक्नुमः । यथा - घटोत्कचस्य, भीमस्य, दुर्योधनादीनां च व्यक्तित्वं देहाकृत्या एव वर्णितम् अस्ति ।

Needs theory of Murray – (40 Personality needs)

Theory of personality that was organized in terms of motives, presses, and needs. Murray described needs as a "potentiality or readiness to respond in a certain way under certain given circumstances"

4 Motivational concepts in this theory -

1. Tension, 2. Need, 3.Press, 4.Thema

त्वया राज्यैषिण्या नृपतिरसुभिर्नैव गणितः
सुतं ज्येष्ठं च त्वं व्रज वनमिति प्रेषितवती ।
न शीर्णं यद् दृष्ट्वा जनकतनयां वल्कलवती-
महो धात्रा सृष्टं भवति हृदयं वज्रकठिनम् ॥ (प्रति.३.२२)

अत्र कैकेय्याः मनसि तन्यता (Tension) वर्तते, यदि रामः राजा भवेत् तर्हि पुत्रस्य भरतस्य का वा गतिः इति । एवमेव पुत्राय राज्यप्राप्तिः भवेदिति राज्यैषिणा (Needs) अस्ति । तथैव मन्थरायाः प्रबलता (Press) अपि दरीदृश्यते । विषयः सन्दर्भः वा (Thema) राज्याभिषेकस्य अस्ति । एतैः कारणैः कैकेय्याः व्यक्तित्वं वयं स्पष्टतया ज्ञातुं शक्नुमः ।

व्यक्तित्वे प्रभावोत्पादककारकाणि –

व्यक्तित्वे आनुवंशिकता -

पितुर्नियोगादहमागतो वनं न वत्स ! दर्पान्न भयान्न विभ्रमात् ।
कुलं च नः सत्यधनं ब्रवीमि ते कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तते ॥ (प्रति.४.२०)

श्रीरामः भरतम् उद्दिश्य वदति यद् अस्माकं कुले जाताः सर्वे अपि सत्यधनाः सन्ति तादृशे कुले प्रसूतः अहं तेषाम् अनुसरणं करोमि । भरतः मार्गभ्रष्टः न भवेत् इत्यपि श्रीरामः स्मारयति ।

इदं तद् स्त्रीमयं तेजो जातं क्षेत्रोदराद्धलात् ।
जनकस्य नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम् ॥ (प्रति.४.१४)

एवमेव सीतायाः व्यक्तित्वम् अपि द्रष्टुं शक्नुमः ।

जैवकीयकारकाणि (Biological factors)

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो
बभ्रुभ्रूः श्येननासो द्विरदपत्रिहनुर्दीप्तविश्लिष्टकेशः ।
व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिर्लम्बपीनांसबाहुः
संव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः ॥ (मध्य.१.२६)

पारिवारिककारकाणि (Family factors)

अत्युग्रदीप्तिविशदः समरेऽग्रगण्यः
शौर्ये च सम्प्रति सशोकमुपैति धीमान् ।
प्राप्ते निदाघसमये घनराशिरुद्धः
सूर्यः स्वभावरुचिमानिव भाति कर्णः ॥ (कर्ण.१.४)

सर्वदा युयुत्सुः कर्णः यदा स्वजन्मवृत्तान्तं कुन्त्या शृणोति तदा तस्य युयुत्सा एव नश्यति । ततः कुन्ती तस्मात् वचनम् अपि गृह्णाति । प्रायः अनेन एव कारणेन कर्णः युद्धे पराजयं प्राप्नोति ।

धर्मः संस्कृतिः च (Dharma & Culture)

शिक्षा क्षयं गच्छति कालपर्ययात्
सुबद्धमूला निपतन्ति पादपाः ।
जलं जलस्थानगतं च शुश्यति
हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति ।। (कर्ण.१.२२)

एवम् अस्माकं धर्मः संस्कृतिः अपि व्यक्तित्वनिरूपणे प्राभावम् उत्पादयन्ति । अनेन एव खलु अधुना अपि कर्णः लोके दानशूरः इति प्रसिद्धः ।

एवं भारतीयसंस्कृतवाङ्मयेषु मनोवैज्ञानिकानि तत्त्वानि भूरिशः उपलभ्यन्ते । तेषां सङ्कलनं कृत्वा मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तान् प्रतिपादयितुं शक्नुमः ।

(एषः शोधसारांशः ""भासनाटकचक्रे प्रमुखाणां पात्राणां मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या व्यक्तित्वाध्ययनम्"" इति विषयकस्य शोधस्य अस्ति । एतत् अनुसन्धानं विद्यावारिधेः उपाधेः कृते राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य अधीने २०१३ - २०१८ वर्षमध्ये कृतम् ।)

सङ्केताक्षरसूची -

- सा.द० - साहित्यदर्पणः
- पञ्च० - पञ्चरात्रम्
- प्रति० - प्रतिमानाटकम्
- कर्ण० - कर्णभारम्
- मध्य० - मध्यमव्यायोगः
- आङ्ग्लस्य उद्धरणम् - उच्चतर शिक्षा मनोविज्ञान सिद्धान्त एवं व्यवहार

परिशीलितग्रन्थसूची -

1. सङ्कलनम् आचार्य बलदेव उपाध्यय -भासनाटकचक्रम् vol 2
2. एस्.पि गुप्ता & अलका गुप्ता -उच्चतर शिक्षा मनोविज्ञान सिद्धान्त एवं व्यवहार
3. कपिल, राजदत्त - अर्वाचीनमनोविज्ञानम् - वाराणसिसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी
4. गुन्देचा, सङ्गीता - भास का रङ्गमञ्च - न्यू भारतीय बुक् कार्पोरेशन
5. जयसवालः, डा.सीतारामः - भारतीय मनोविज्ञान, आर्य बुक् डिपो, करोलबाग, नईदिल्ली
6. भोई, योगिन्द्र जीत - शिक्षामनोविज्ञान की रूपरेखा, विनोद पुस्तक मन्दर
7. शुक्ला, डा. श्रीमती लक्ष्मी - भारतीयमनोविज्ञान - ईस्टर्न ईस्टर्न् बुक् लिंकर्स
8. AGARAWAL, J. C. - Educational Research, Arya Book Depot, Karol Bagh, New Delhi
9. Bharathi, Dr. T – Personality Development - Neelkamal Publications New Delhi